

Educatief project 'Wim de Haan' in het Cobra Museum voor Moderne Kunst Amstelveen

Wim de Haan in zijn atelier te Amsterdam, ca. 1962

Dit project is ontwikkeld door de Stichting Wim de Haan.

Onderdelen:

- lesmateriaal voor voorbereiding op school
- bezoek aan de tentoonstelling Wim de Haan in het Cobra Museum

Afspraken voor deelname aan het project en een bezoek aan de tentoonstelling kunt u maken via: activiteiten@cobra-museum.nl of telefoonnr. 020 5475031.

I. HISTORISCH-CULTUREEL KADER

De eerste verkenningen via Kaap de Goede Hoop

De geschiedenis van de betrekkingen tussen Nederland en Nederlands-Indië begint bij de Europese koloniale periode die vooral gemarkeerd wordt door de “ontdekking” van Amerika door Columbus in 1492. “Ontdekken” is hierbij uiteraard een term vanuit West-Europees perspectief: de pre-Columbiaanse tijd wordt tegenwoordig door historici meer naar waarde geschat.

Kort daarna, in 1498, kwam Vasco da Gama aan in Azië. Vanaf die tijd hebben een aantal Europese staten in de loop van vier eeuwen wereldwijd gebieden ontdekt, veroverd en in bezit genomen, ge(re)organiseerd en geëxploiteerd. De Europese koloniale gebieden waren zeer verschillend in omvang, cultuur, godsdienst, taal en ontwikkeling. Ook de bevolkingsdichtheid kon zeer uiteenlopen: van vrijwel onbewoonde woestijngebieden tot dichtbevolkte eilanden als Bali en Java.

Meestal ging het om gebieden in de tropen en subtropen; het was dan ook (aanvankelijk) zelden de bedoeling, dat er sprake zou zijn van volksplantingen. Daarom ligt het meer voor de hand te spreken over een vroege, niet-koloniale periode waarin het vooral ging om handel in voor deze streken typische producten én een tijdvak van modern imperialisme, dat met uitlopers duurde van 1870 tot 1914. De periode van 1492 tot 1815 kan gezien worden als een aanloop tot de moderne tijd die ook in koloniaal opzicht in hoge mate bepaald zou worden door de industrialisering.

Aan de ontdekkingsreizen waren o.a. verkenningen van de kusten van West-Afrika door de Portugezen voorafgegaan. De Spanjaarden hadden al wel delen van Noord-Afrika in bezit genomen, maar de sprong naar Amerika en Azië was opeens wel erg groot. In het laatste geval kan er niet gesproken worden van een geslaagde ontdekkingsreis, omdat de betrekkingen tussen Europa en Azië al sinds eeuwen bestonden. Maar wel bijzonder was hier het feit dat Vasco da Gama om Kaap de Goede Hoop heen gezeild was. Zo werd een periode ingezet die startte met bescheiden handelscontacten en resulteerde in het feit, dat b.v. in 1914 honderden miljoenen Aziaten in o.a. India, Indonesië en Indo-China onder Europees gezag vielen.

De Europese expansie kwam tegelijkertijd met het Osmaanse Rijk op gang, terwijl aan de andere kant van Azië aan de Chinese Ming-dynastie juist een einde kwam. Tijdens de Ming-dynastie was de bevolking meer dan verdubbeld en had het ontwikkelingspeil een hoge vlucht genomen, b.v. op het gebied van de scheepsbouw, de navigatie, maar ook had men de drukpers uitgevonden, het papier en het buskruit. De Chinese overzeese activiteiten waren indrukwekkend; de schepen (de jonken) waren tot aan de kusten van Oost-Afrika gekomen, maar dan met andere intenties dan de Europeanen. Die handelden uit hebzucht; de luxeproducten en specerijen uit de Oost lonkten, maar ook de godsdienstijver was een belangrijke drijfveer.

Na het uiteenvallen van het Habsburgse rijk, bij de troonsafstand van Karel de V in 1555, ontwikkelde Europa zich tot een aantal rivaliserende staten die elkaar in het begin min of meer in evenwicht hielden, ook bij de verdeling van hun machtsinvloed in de rest van de wereld. Aanvankelijk namen Spanje (in de Nieuwe Wereld) en Portugal (in Azië) het voortouw, maar in de 17de eeuw namen Frankrijk, vooral Engeland en de Nederlanden hun rol over. Daarmee verplaatste het economisch zwaartepunt zich van de Middellandse Zee naar de Noordzee en de Atlantische Oceaan, wat in de achttiende eeuw o.a. resulteerde in de Britse wereldheerschappij, vervolgens mede gestimuleerd door de industriële revolutie.

De VOC

In 1596 kwam een eerste kleine Nederlandse vloot aan op de rede van Bantam (vroeger Banten geheten) o.l.v. De Keyser en De Houtman. Die troffen daar een zeer levendige, grote, internationale markt aan waar ook Turken, Arabieren, Perzen en Chinezen hun waren verhandelden. Daar zagen ze de begeerde peper en andere specerijen als kruidnagel nootmuskaat en foelie, verder textiel, zijde en andere luxeproducten als damast, sabels, goud, edelstenen, schildpadden en zelfs olifanten. Toen ze na tweeënehalf jaar terugkeerden in Amsterdam raakte de bevolking diep onder de indruk van het exotisme dat de (nog resterende) bemanningsleden in hun schip meevoerden.

Het werd voor Nederland het begin van drieënehalf eeuw aanwezigheid in de Indische Archipel, een gebied dat uit drieduizend eilanden bestaat en vijftig keer zo groot is als Nederland. In 1602 werd de Verenigde Oost-Indische Compagnie opgericht, vergelijkbaar met de iets oudere Engelse East India Company. De VOC, de eerste multinational in de geschiedenis, zou uitgroeien tot een zeer machtig bolwerk en kreeg van de Staten-Generaal het monopolie op de handel in Azië. Want niet alleen de Indische Archipel, ook de handelsposten op de beide kusten van India, in Bengalen, Birma, Maleisië, Indo-China en Siam vielen onder hun beheer, zodat ook de verkeerslijnen binnen Azië deels door de compagnie werden geregeld. Onder Oost-Indië ofwel “de Oost” verstond de VOC dan ook in deze periode heel Azië; Indië was op zich een heel oud begrip dat de Grieken en de Romeinen al hadden gebruikt om het land achter de rivier de Indus mee aan te duiden. De VOC handelde tevens met Japan vanuit een factorij op het eilandje Desima, zodoende de enige verbindinglijn met het Westen gedurende meer dan twee eeuwen. De VOC stichtte bovendien een verversingsstation voor haar schepen op Kaap de Goede Hoop dat zou uitgroeien tot de Kaapkolonie, de basis voor de latere witte overheersing van het gebied. Op die manier werd o.m. voorkomen, dat de bemanning aan scheurbuik (veroorzaakt door gebrek aan vitamine C) ten onder zou gaan.

De compagnie werd bestuurd door een bestuursraad van 17 leden, de Heeren XVII, en gefinancierd door de verkoop van aandelen die op de Amsterdamse Beurs werden uitgegeven. De VOC zorgde mettertijd ter plekke ook voor defensie en justitie. De bestuurskosten lagen derhalve niet bij de Nederlandse Staat, maar bij de handelaren die de winsten maakten.

De VOC verjoeg de Portugezen uit de Indische Archipel en kreeg daarmee het centrum van de specerijenproductie in handen, nl. de Molukken, waar de bijzondere nootmuskaat- en kruidnagelbomen bleken te groeien. Deze specerijen waren zeldzamer dan de peperbessen die ook op Java, Sumatra en in India voorkwamen. De bewoners werden vaak op hardhandige wijze gedwongen te zorgen voor de kostbare exportproducten. Het zou leiden tot de uitroeiing van de bevolking van Banda-eilanden in de zuidelijke Molukken.

In de loop van de tijd zouden zich in het gebied van de Indische Archipel, de Gordel van Smaragd zoals Multatuli het groene, vruchtbare Insulinde noemde, sporadisch Nederlanders vestigen. Zij mengden zich (grondig) met de plaatselijke bevolking en hanteerden het Maleis als voertaal, zoals in de stad Batavia het geval was, maar tot ware volksplantingen leidde dit niet.

Van de Molukken naar Java

In de achttiende eeuw, toen de handel zich had verplaatst van de Molukken naar Java, en koffie en suiker de plaats van de specerijen had ingenomen, kreeg de VOC steeds meer te maken met concurrentie van de Britten. De schulden liepen aan het eind van de eeuw zo hoog op, dat de overheid de compagnie opdoekte en haar bezittingen en schulden overnam. Uiteindelijk zou de VOC die vnl. op de Molukken en op Java actief was geweest, niet meer achter laten dan wat “krassen op een rots”. Het plaatselijk bestuur was al die tijd in tact gebleven; de compagnie had alleen zeggenschap gehad over de aanwezige Europeanen, niet over de lokale bevolking.

Nederland werd aan het eind van de achttiende eeuw bovendien onder de voet gelopen door Napoleon wat voor de handel rampzalig was. De Franse aartsvijand maakte van die gelegenheid gebruik door van 1811 tot 1814 ook de Indische Archipel over te nemen. Maar Koning Willem I kreeg het gebied vervolgens weer van de Engelsen in handen om een krachtig bolwerk tegen de Fransen te kunnen vormen. Het viel echter niet mee om het welvaartspeil in de kolonie op te krikken: allereerst moest de macht van de vorsten en de adel gebroken worden. Daarom werden de boeren gedwongen landrente te betalen, een soort belasting op de rijstogst. Daarmee zou een eind komen aan de situatie dat zij voor de inheemse adel herendiensten, een soort verplichte arbeid, verrichtten. Het nieuwe concept bleek echter niet te werken.

Veranderde verhoudingen na 1815

De industriële revolutie die in Engeland begon en dat land heel veel geld opleverde, had ingrijpende gevolgen voor de machtsverhoudingen van Europa en Azië: liep Europa op diverse terreinen eeuwenlang achter bij zijn grote broer, door de technische superioriteit die niet alleen tot de textielproductie beperkt bleef, zou Europa het voor het zeggen krijgen in grote delen van het Aziatisch gebied. De nieuwe machtsverhoudingen werden in hoge mate bepaald door stoommachines, stoomschepen en vuurwapens. Dat maakte m.n. de textielproductie veel goedkoper dan in Azië en door de hogere snelheid en de grotere omvang van de schepen werd het personen- en goederenvervoer van en naar de koloniale gebieden eveneens veel goedkoper en gemakkelijker. Een reis van Amsterdam naar Java werd in de zeventiende eeuw in een jaar volbracht; in de tweede helft van de negentiende eeuw kon men met drie à vier maanden volstaan. Rond 1900 werd de reistijd zelfs teruggebracht tot een maand door de aanleg van het Suezkanaal. De nationale munten ontstonden, zoals de Franse franc en de Duitse mark. Zodoende werd de wereld één grote markt. De gevolgen van het gebruik van de vuurwapens laten zich raden: de verdergaande koloniale inlijving ging vaak gepaard met veel geweld; tuchtiging en intimidatie waren gebruikelijke middelen om het gezag te vestigen en arbeid af te dwingen. De Atjeh-oorlog b.v. zou van 1873 tot 1903 duren en vele slachtoffers vragen.

Veranderend koloniaal bestuur

En wat minstens zo belangrijk was: de Europese regeringen zouden na het opheffen van de compagnieën nu zelf het koloniaal gezag gaan uitoefenen, wat in de betreffende gebieden een extra bestuurslaag met zich meebracht, ook al kregen de handelaren als vanouds ruim baan. Onder invloed van nieuwe ideeën over kolonisatie, als gevolg van de Verlichting, werd geïnvesteerd in een relatie op de lange termijn. Deze was dan ook niet meer uitsluitend gebaseerd op uitbuiting, maar meer op exploitatie op rationele en wetenschappelijke basis (kennis van tropische ziekten en medicijnen b.v.) en op overheidsinvesteringen. In Nederland sprak men van een “ethische politiek” die de nadruk legde op de verantwoordelijkheid van de kolonisator voor de gekoloniseerde t.a.v. een economische infrastructuur (aanleg van spoorwegen), gezondheidszorg, onderwijs e.d. Men legitimeerde deze visie door te menen er goed aan te doen in deze gebieden beschaving, het christendom en gerechtigheid op Europese leest te brengen, waarbij men vaak voorbij ging aan het feit dat er m.n. op Java eeuwenlang bloeiende beschavingen hadden bestaan. Met de andere godsdiensten ging men in de praktijk echter doorgaans soepel om, m.n. met het hindoeïsme (tot de vijftiende eeuw) op Java en op Bali en met de islam op Sumatra, later ook op Java en elders. De gedwongen confrontatie van missionarissen en zendelingen met de plaatselijke bevolking zou de economie en de handel immers niet ten goede komen? Om dezelfde reden bleef in feite ook het Indische gewoonterecht gehandhaafd.

Niet alleen werd de handel in tropische producten gecontinueerd, maar ook werd een begin gemaakt met de koloniale land- en mijnbouw (aanvankelijk goud en zilver, later koper- en tinerts, olie en gas). Door al deze factoren kwam de emigratie op gang, wat leidde tot het ontstaan van koloniale steden, vooral havensteden zoals Jakarta. Het ging in dit geval niet altijd om integere landgenoten, zeker niet degenen die zich voor het leger aanmeldden; vaak kwamen deze mensen uit het “gootgat van Europa”.

In dergelijke steden ontstonden vaak afgescheiden inheemse en Europese zones uit vrees voor ziekten en besmetting, hoewel de “witte” mannen hier vaak in concubinaat leefden met de inheemse vrouwen, omdat toen nog zelden vrouwen uit Europa meekwamen. Op deze situatie kwam natuurlijk kritiek vanuit de missie en de zending.

Door toenemende confrontatie met de kolonisator op al deze terreinen kwam in deze periode op gezette tijden de plaatselijke bevolking in opstand, zoals in de Java-oorlog (1825-1830), onder aanvoering van de heldhaftige vorst Diponegoro. Het zou de bloedigste oorlog worden die Nederlanders in Indonesië voerden; hij heeft aan meer dan tweehonderdduizend mensen het leven gekost.

Het aantal Europese vrouwen in de kolonie zou nog lang beperkt blijven, hoewel hun aanwezigheid de verhoudingen tussen blanke gezinnen en de overige bewoners, m.n. het huispersoneel, sterk zou formaliseren. Dat maakte de onderlinge verstandhouding er uiteraard vaak niet beter op, mede omdat de culturele verschillen erg groot waren en de vrouwen zich vaak enorm verveelden in hun eeuwig groene, tropische omgeving. Ook voor hen werd de telegraaf een onmisbaar communicatiemiddel.

Bestuurlijke verhoudingen in Nederlands-Indië

In het kader van vernieuwde sociale verhoudingen paste het in de ogen van de kolonisator ook het Indisch bestuur ter plekke te vormen met het oog op de traditionele, lokale bestuursverhoudingen. Door terug te vallen op de inheemse adel, werden spanningen met de Javaanse bevolking voorkomen. Men voerde daarom een zgn. duaal stelsel in.

Als vertegenwoordiging van het Nederlands gezag was er het Binnenlands Bestuur met een Gouverneur-Generaal aan het hoofd, gesteund door een Raad van Indië en ambtelijke diensten in Batavia. Zijn taken beperkten zich aanvankelijk vooral tot het dichtbevolkte Java, het centrum van de economische exploitatie. Onder hem stonden residenten die de provincies bestuurden en hun assistent-residenten en controleurs. Naast de assistent-resident werden inheemse aanzienlijken als regent aangesteld over een bepaald gebied dat verscheidene dorpen omvatte, elk o.l.v. een dorpsheer; dit geheel vormde het Inlands Bestuur. Inlandse vorsten op Java bleven soms echter gedurende de hele koloniale periode zelfstandig voortbestaan.

Vanuit Nederland kwam er in het midden van de negentiende eeuw een zelfstandig Ministerie van Koloniën, bestaande uit verschillende afdelingen. Ook daar groeide dus het ambtenarenapparaat, vooral tussen 1905 en 1910. Dat bracht een speciale opleiding met zich mee en alhier geslaagde aspirant-Indische ambtenaren ontvingen een getuigschrift. Ook in Batavia startte een dergelijke opleiding, waarvan tevens veel Indo-Europeanen gebruik maakten. Een hogere opleiding in Indische talen (Javaans, Maleis), natuurwetenschappen en boekhouden kon men vanaf 1843 volgen in Delft. Een staatscommissie nam de examens af. Later zou de Leidse Universiteit in dit kader een belangrijke rol gaan spelen.

Eenzelfde mix van de beide culturen trof met ook aan in het leger: het KNIL, het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger, bestond voor een groot deel uit inheemse troepen.

Het Cultuurstelsel

De Verlichting bracht kennis op tal van terreinen in de koloniale gebieden; allereerst natuurlijk t.a.v. het weer en het klimaat, de geografie en de topografie, van belang voor de scheepvaart en de voortgaande exploitatie. Prachtige kaarten zijn er de vruchten van geweest. Ook de flora en fauna werden uitvoerig beschreven en in beeld gebracht; natuurlijk stond deze kennis vooral in dienst van de handelsproducten. De tropische plantentuin te Buitenzorg op Java is daar een voorbeeld van. De Oosterse cultuur en samenleving hadden eveneens de belangstelling van vele Westerlingen, bijvoorbeeld van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, gericht op plaatselijke talen, zeden en gewoonten. Voorwerpen werden op grote schaal verzameld en zijn nu nog in tal van Nederlandse musea te bewonderen, o.a. in het KIT te Amsterdam, het Koninklijk Instituut voor de Tropen. Het onderzoek geschiedde veelal vanuit respect voor de eeuwenoude Oosterse beschavingen.

Dat alles leidde bij de koloniale regelmatig tot een groot dilemma: moest de kolonie ontwikkeld worden op Westerse leest of niet, moest de kolonisator (met geweld vaak) ingrijpen of niet? T.a.v. tropische hygiëne en tropische geneeskunde deed men dit wel; het betekende voor de koloniale immers lijfsbehoud? Dat was m.n. voor militairen van groot belang! Wat het onderwijs betreft had men er, anders dan b.v. in Suriname, geen moeite mee om de grote massa elementair onderwijs in de eigen lokale taal aan te bieden of in het Maleis. Alleen een kleine Westerse elite kreeg een Westerse opleiding in het Nederlands.

Wat betreft de tropische land- en bosbouw was het Nederlandse standpunt duidelijk geworden door de benoeming van een oud lid van de VOC-elite, Johannes van den Bosch, tot Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië in 1828. Deze voerde twee jaar later het Cultuurstelsel in, waaruit moest blijken dat de kolonie (in dit geval Java) een wingewest was waaraan verdiend moest worden. Alle inspanningen zouden de Nederlandse schatkist ten goede komen.

De Javaanse bevolking werd gedwongen koffie, suiker en andere exportproducten (cultures) te produceren. De kolonisator was eigenaar van de grond en daarvoor moest de Javaanse boer een vergoeding betalen in de vorm van landbouwproducten. De hoeveelheid werd per dorp vastgesteld. De dorpschoude zorgden voor de uitvoering, de regenten controleerden en de Nederlandse ambtenaren plaatsten de bestellingen. Beide laatste kregen als beloning een deel van de opbrengst, de cultuurprocenten. Particulier initiatief kwam hier niet aan te pas. De Nederlandse Handel Maatschappij, een voorloper van de ABN-AMRO, had het alleenrecht de producten te vervoeren en op de veiling in Nederland te brengen. In wezen ging het hier dus opnieuw om een VOC-concept.

Gevolgen van het Cultuurstelsel

Voor Nederland was het Cultuurstelsel een groot succes; Java was volgens de regering “de kurk waarop Nederland drijft”. Rond 1850 waren de inkomsten van de koffie en de suiker, en ook wel van de indigo voldoende om de schatkist voor een derde te vullen. Zodoende konden de belastingen laag blijven en de spoor- en waterwegen in Nederland worden aangelegd. Er bleef zelfs geld over om de slavenhouders in Suriname te compenseren, toen daar in 1863 de slavernij werd afgeschaft. De scheepsbouw en scheepvaart kregen nieuwe impulsen, net als de Twentse textiel. Voor de andere delen van de Indische Archipel pleitte Van den Bosch voor een onthoudingspolitiek waarbij het bestuur aan de lokale autoriteiten werd overgelaten. Zijn argument was gebaseerd op economische overwegingen, nl. dat daar “niets te halen viel”.

Maar wat betekende het Cultuurstelsel voor de Javaan? Het komt erop neer, dat hij hard tot heel hard moest werken, m.n. de productie van koffie was zwaar. Daar kwam nog bij, dat de regenten en de ambtenaren voordeel hadden bij een zo groot mogelijke productie, zodat die de boeren nog eens extra aanzetten tot de arbeid. Dat regenten hun beste vee en vaak ook hun dochters inpikten werd oogluikend toegestaan. De kritiek kwam deze keer vooral uit de literaire hoek: in de roman "Max Havelaar" van Multatuli wordt niet zozeer het hele stelsel van de kolonisator op de helling gezet, maar de genoemde praktijken komen schrijnend aan de orde.

Toch ging Java er in het algemeen economisch op vooruit: er kwam een einde aan de oorlogen, de infrastructuur verbeterde door de aanleg van wegen en bruggen, en de Javaanse boer kreeg plantloon dat meestal hoger uitpakte dan de landrente. Toen er echter sprake was van hongersnood in de jaren 1845 tot 1850, werd het Cultuurstelsel aangepast om dergelijke rampen te voorkomen. De bevolkingsdichtheid op Java nam vervolgens fors toe.

Een Indo-Europese cultuur

Er leefden o.a. in Batavia grote Europese gemeenschappen, die zich deels vermengden met de Indonesische bevolking. De Nederlandse regering probeerde met wisselend succes de koloniale elite te vernederlandsen, o.a. door hen een opleiding in het vaderland te laten volgen. De "totoks", zij die in Europa waren geboren, verschilden aanvankelijk inderdaad behoorlijk van de "oudgasten", maar velen pasten zich aan b.v. door te trouwen met leden van welgestelde en vooraanstaande Indische families van wie ze de inheemse of Aziatische gewoontes overnamen. Dat uitte zich o.a. in kleding, in eetgewoonten en gerechten uit de Indische keuken die dagelijks op het menu stonden. Aan het eind van de negentiende eeuw zouden de onderlinge relaties echter ingrijpend veranderen door de opmars van Nederlandse ondernemers die met de lokale verhoudingen niets te maken wilden hebben. Zij luidden het tijdperk in van het modern imperialisme dat begon met de ingrijpende Frans-Duitse oorlog in 1870 die het machtsevenwicht in Europa ernstig zou verstoren. Tot 1914 zou deze periode duren.

Modern imperialisme (1870 – 1914)

De Westerse landen breidden aan het eind van de negentiende eeuw hun invloed snel uit over de niet-Westerse wereld; dat gold vooral voor Afrika dat binnen veertig jaar volledig "onder controle" was van de kolonials. Maar ook in Azië trachtten de overheersers omwille van politieke en economische motieven hun positie in de koloniale gebieden te verstevigen. Goedkope grondstoffen voor de industrie en afzetgebieden voor hun producten moesten hun ondernemers veel winst gaan opleveren. Sociaal gezien drong een nieuwe middenklasse door naar de top, waardoor vaak een vermenging ontstond tussen de oude elite en de nieuwe rijken.

In de veranderende koloniale verhoudingen speelden ethische motieven eveneens een rol: vanuit eigen superioriteitsgedachten wilden de blanken "de primitieve volkeren" het geloof bijbrengen en de armoede bestrijden. De technologische voorsprong maakte al deze intenties mogelijk, nog vergemakkelijkt door de opening van het Suezkanaal in 1869.

Voor de Nederlanders was alleen het onafhankelijk sultanaat Atjeh op Noord-Sumatra vanwege regelmatig optredende piraterij daar een breekpunt voor de veilige handelsroutes, zodat dat uit de weg geruimd moest worden.

Voor men er erg in had, escaleerde de situatie enorm. De niet-geplande Atjeh-oorlog brak uit in 1873 en zou o.l.v. generaal J.B. van Heutsz tot 1903, maar in wezen tot 1918 duren. In die jaren woedde ook een bloedige oorlog op Lombok tegen de Balinese overheersers. Nadat Van Heutsz in 1904 Gouverneur-Generaal was geworden, werd onder zijn bevel het ene na het andere gebied onder Nederlands bestuur gebracht wat met diverse militaire expedities gepaard ging, o.a. op Ceram, Borneo, Celebes en Sumatra. De wreedheden die de kolonisator in deze fase op grote schaal beging, heeft er aan het eind van de twintigste eeuw toe geleid dat de beeltenis van Van Heutsz bij het Indisch monument in Amsterdam-Zuid na de nodige protestacties is weggehaald. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog was de hele Archipel officieel Nederlands gebied.

Opkomst van het liberalisme

Met de opkomst van het liberalisme werden de mogelijkheden van particuliere ondernemers ook in Indië vergroot; aan het Cultuurstelsel kwam definitief een eind. Er volgde, m.n. op Java (suiker, thee, koffie) en op Sumatra (tabak), een periode van spectaculaire groei van grote landbouwondernemingen. Voor de positie van de Javaanse loonarbeiders, de koelies, was dit feit helaas niet voordelig: aan hun positie veranderde niet veel. Regelmatig braken er om die reden opstandjes uit. Ook in Deli op Sumatra, waar men bij gebrek aan lokale arbeidskrachten Chinese en Javaanse koelies inzette, stonden de werk- en leefomstandigheden niet in verhouding tot het armzalige loon voor de zware arbeid in de tabakteelt. De door de overheid ingestelde afranseling (poenale sanctie) bij werkweigering stuitte van tijd tot tijd natuurlijk op enorme weerstand bij deze rechtelozen die weinig aandeel hadden in het Tempo Doeloe (=de goede oude tijd).

Ook de mijnbouw kwam op (tin, goud en steenkool, later olie, rubber en kopra). Koninklijke Shell werd een sterke onderneming die profiteerde van de opkomst van de auto-industrie. Spoor- en asfaltwegen werden aangelegd, vaarwegen werden verbeterd. De Koninklijke Paketvaart Maatschappij en de telegraaf, het vliegtuig en de elektriciteit zorgden voor verdere modernisering van de kolonie; vanaf 1930 vloog de KLM geregeld op Batavia, maar ook binnenlandse vluchten waren mogelijk. De ondernemingen hadden hun hoofdkantoor meestal in Nederland en er werden nauwe banden aangeknoopt met de traditioneel rijke kooplieden uit Amsterdam.

Veel meer dan vroeger gingen de koloniale dan ook met verlof. De afstand tot de plaatselijke bevolking werd vaak groter; "mixen" werd regelmatig gezien als rasbederf. Er bestond in de samenleving, die ook hier in het teken stond van het kapitalisme, hoewel niet strikt voor 100% een hiërarchie op kleur.

Ethische politiek en nationalisme

De ethische politiek bracht voor de inlanders niet die situatie die hun welvaart en zelfstandigheid sterk bevorderde, al leidde verbetering van het onderwijs, de gezondheidszorg en de irrigatiewerkzaamheden deels tot succes. Uitingen van onvrede, b.v. in de vorm van een grote staking op Java in 1923, en opkomend nationalisme waren er het gevolg van. Zowel ondernemers als Nederlandse ambtenaren meenden, dat de knoet het enige antwoord hierop was. Dat idee werd natuurlijk ingegeven door de "voogdijgedachte" die de koloniale nog altijd over de gekoloniseerden hadden en waar de latere premier Abraham Kuyper op zich ook een aanhanger van was. Om het overleg tussen beide partijen hierover in goede banen te leiden werd in 1918 de Volksraad opgericht, waarin de Europeanen echter de meerderheid hadden.

Intussen groeide het nationalisme gestaag en voor de Nederlanders vaak buiten hun gezichtsveld om. De eerste vereniging, Boedi Oetomo uit 1908, was nogal gematigd en voornamelijk op het onderwijs gericht; de Sarekat Islam (de Islamitische Handelsvereniging) uit 1911 was veel radicaler en kwam op voor de economische belangen van de Javaan. In 1912 werd de Indische Partij opgericht die meteen de totale onafhankelijkheid opeiste en daarom natuurlijk direct verboden werd. Een Nederlander, Henk Sneevliet, had de leiding over de moderne Indische Sociaal-Democratische Vereeniging van 1914. Toen deze partij niet langer kon bestaan door verbanning van haar leiders, werd in 1920 de PKI opgericht, de communistische partij. Die ging nog een stap verder dan haar voorgangers, toen zij in 1925 besloot een opstand te organiseren en zo de onafhankelijkheid af te dwingen. Ook de Indonesische studentenverenigingen gingen een belangrijke rol spelen in de onafhankelijkheidsgedachte, eerst o.l.v. voorzitter Mohammed Hatta en een paar jaar later onder de jonge ingenieur Soekarno. De repressie van Nederlandse kant op deze strijders voor een Indonesia Merdeka, een onafhankelijk Indonesië, was hevig. Zij werden samen met andere nationalistische leiders opgepakt en ondergebracht in een kamp in Boven-Digoel op Nieuw-Guinea, een berucht malariagebied, waar ze tot 1942 zouden blijven.

Een onomkeerbaar proces

Onderhuids ging de nationalistische beweging door, gevoed door andere ontwikkelingen b.v. die in Japan dat in 1905 Rusland had verslagen. Enige decennia later, tijdens de Tweede Wereldoorlog, zouden de Japanners pretenderen met hun grootschalige bezetting van delen van Zuid-Oost-Azië deze gebieden na eeuwen te bevrijden van de Westerse overheersing. De nationalist in Indië hadden daar aanvankelijk ook alle vertrouwen in.

De “inburgering” van de Europeanen in de kolonie kwam in deze tijden vrijwel tot stilstand en zo stond deze kleine minderheid van een half procent tegenover een inheemse bevolking van inmiddels zeventig miljoen mensen. Zij woonden vnl. in chique wijken met indrukwekkende villa's en voor hun vertier gingen ze naar aparte clubs waar ze zich eveneens in een kleine, elite kring bewogen. Deze situatie duurde tot de wereldwijde crisis van de jaren dertig, toen ook de economische positie van de kolonie zwaar onder druk kwam te staan. Niet alleen het bedrijfsleven, ook de overheid kon haar beleid niet meer realiseren en voerde tal van bezuinigingen in. De verzoeken om op termijn aan de kolonie zelfstandigheid te verlenen bleven intussen komen, maar werden door de Nederlandse regering niet gehonoreerd, ondanks de dreigende komst van de Tweede Wereldoorlog.

Het nationalisme luidde het begin in van de afronding van de banden met Nederland waaraan in 1942 een (voorlopig) einde zou komen. Het enige gebied waarnaar de aandacht van Nederland toen nog uitging was Nieuw-Guinea, het grote eiland in het oosten van de archipel.

De Japanse bezetting

Begin 1942, kort nadat Japan een bondgenootschap met de Duitse bezetter was aangegaan, trokken de Japanse invasietroepen Indonesië binnen en dwongen het KNIL tot overgave. De Indonesiërs zelf hielden zich afzijdig of werkten mee het bestuur o.l.v. Japans oppergezag over te nemen, wat hun emancipatie en zelfbewustzijn zeer ten goede kwam. Het was duidelijk, dat Japan de nationalist besouwden als de vertegenwoordigers van het Indonesische volk en op grond daarvan dacht Soekarno, dat Japan hun de onafhankelijkheid zou schenken. Hij hielp vanwege het goede doel zelfs mee dwangarbeiders (romoesja's) te werven onder de eigen bevolking en anti-Westerse propaganda te verspreiden in zijn radiotoespraken. Na verloop van tijd zou blijken, dat de Japanners hun wrede bejegening echter ook de Indonesiërs zelf ten deel lieten vallen.

Zij maakten zich daar onder hen ook enorm door gehaat. Bovendien konden de Japanners hun toezegging niet nakomen, omdat de geallieerden enkele dagen voor de geplande onafhankelijkheid, in augustus 1945, met hun atoombom op Hiroshima een eind maakten aan de Japanse bezetting. (En of de Jappen de rijke bronnen aan olie, rubber en rijst zouden hebben prijsgegeven, is nog maar de vraag.) Uiteindelijk zou Nederland na de bevrijding in 1945 nog vier jaar oorlog voeren op Indonesische bodem, alvorens de onafhankelijkheid onder druk van de Veiligheidsraad en van de Amerikanen te bekrachtigen. Dreigende inhouding van de Marshallhulp bleek hierbij een krachtig argument. Op 27 december 1949 werd Indonesië een onafhankelijke republiek met president Soekarno aan het hoofd. Nederland zou alleen over Nieuw-Guinea zeggenschap houden, tot het op 1 oktober 1962 de soevereiniteit overdroeg aan de Verenigde Naties die het gebied vervolgens in 1963 aan Indonesië overdroegen.

De Japanse kampen

De nieuwe verhoudingen sinds 1942 hielden tevens in, dat alle Nederlandse sporen zo snel mogelijk zouden worden uitgewist: plaatsnamen werden aangepast (de naam Batavia werd b.v. veranderd in Jakarta), de Nederlandse taal werd verboden en Nederlandse standbeelden werden omvergehaald. Van de Nederlandse driekleur werd de blauwe baan afgeknipt om zo plaats te maken voor de roodwitte vlag van de nationalisten. Voor de Europeanen zelf was geen plaats meer; zij werden opgesloten in afgeschermden wijken of verdwenen bij tienduizenden in de Japanse interneringskampen. Mannen en vrouwen werden hierbij van elkaar gescheiden, de kinderen gingen met hun moeder mee en jongens werden vanaf hun tiende jaar bij de mannen geplaatst. De behandeling was wreed, de voorzieningen op medisch gebied, van voedsel en kleding waren slecht en mede door het uitbreken van epidemieën liep het dodental gigantisch op. Ook moesten velen van hen meewerken aan het aanleggen van spoorwegen door heel het land of elders, wat eveneens veel levens vergde. De spoorlijn in Birma b.v. heeft daarom nog altijd een beruchte reputatie. Op de Indonesische erebegraafplaatsen getuigen duizenden graven van omgekomen Nederlandse militairen en burgers van deze mensonterende periode. Er kwamen hierbij zelfs Surinamers om die als vrijwilligers hadden meegevochten aan de kant van de kolonisator. Voor hen die de ellende wel hadden overleefd kwam de ontuchtering na de capitulatie: het zou soms nog meer dan een jaar duren voor deze groep Nederlanders naar het vaderland terugvoer, waar men hun verhalen over de beleefde verschrikkingen vaak nauwelijks serieus nam of nog zeer bezig was aan de herstelperiode op eigen bodem.

Ook een andere bevolkingsgroep, de 300.000 Indo-Europeanen, viel na de soevereiniteitsoverdracht tussen de wal en het schip, omdat zij in de nieuwe republiek Indonesië duidelijk veel minder kansen zouden krijgen. Tussen 1946 en 1964 kwamen zij eveneens naar Nederland, waar zij zich zo goed mogelijk probeerden aan te passen en vaak over hun pijnlijke verleden zwegen. Pas de tweede en derde generatie leerden bewust leven met hun "roots".

Het slot en de slotsom van de koloniale verhoudingen

Nederland had sterk de indruk, dat het verlies van Indië gelijk zou staan aan een economische rampspoed. Dat bleek in de periode van de relatief snelle wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog in feite erg mee te vallen, zodat men hier al gauw kon accepteren dat wij als economische component in de wereldeconomie een zeer bescheiden partij mee speelden. Wel had het Cultuurstelsel ooit veel geld in de staatskas doen vloeien, waardoor de staatsschuld versneld kon worden afgelost zonder inkomstenbelasting te hoeven heffen en ook de openbare werken konden uit deze bron worden gefinancierd. De werkgelegenheid in Nederland werd er positief door beïnvloed, terwijl ook individuen soms sterk mee hadden kunnen profiteren, o.a. de zeer rijke "suikerbaronnen". Maar in de negentiende en twintigste eeuw bleken de inkomsten minder hoog te zijn geweest dan vaak werd beweerd.

Wat het kolonialisme economisch voor Indonesië heeft betekend, is moeilijk in enkele woorden samen te vatten. De exploitatie en de ontwikkeling van de infrastructuur (spoorwegen, havens, een wegennet, irrigatie van de landbouwgebieden, de mijnbouw) hebben de economische mogelijkheden van het land vergroot. De medische zorg en het onderwijs werkten positief uit op de enorme groei van de bevolking. De strijd om de onafhankelijkheid en tegen onderdrukking, het verkrijgen van het recht op een eigen identiteit heeft echter heel lang geduurd en vele, vele levens gekost. Aan beide zijden weliswaar, maar relatief het meest aan de kant van de gekoloniseerden (Atjeh, Bali, Lombok, de Tweede Wereldoorlog en haar nasleep).

Vooral tijdens de twee politionele acties in de nadagen begingen de Nederlandse militairen, die vaak geen idee hadden van de historische achtergronden van hun inzet, nog vele gruweldaden tegenover de inlandse bevolking. Nog regelmatig laaien daarom aan beide zijden de emoties hoog op, m.n. bij herdenkingen of bij een bezoek van Nederlandse en Indonesische hoogwaardigheidsbekleders. Dan wordt duidelijk, dat deze periode van gedeelde geschiedenis nog niet tot het verleden behoort, en dat maakt het alleen al noodzakelijk de herinnering eraan ook levend te houden voor de komende generaties.

II. Wim de Haan (1913-1967), beeldend kunstenaar en dichter

Wat die laatste koloniale periode aan menselijke wreedheden en oorlogsgeweld met zich meebracht, is ook voor het leven van Wim de Haan in hoge mate bepalend geweest. Zijn jeugd bracht hij door in Nederland; hij werd in 1913 in Amsterdam geboren en woonde vervolgens jaren in Haarlem. Zijn vader bracht het in die plaats als selfmade man tot procuratiehouder bij het Duitse AEG-concern en wilde, dat zijn beide zoons de kans grepen om via een schoolloopbaan een goede maatschappelijke positie op te bouwen. Dat bleek voor zoon Wim nog een hele opgave te zijn. Na het staatsexamen HBS ging hij met hulp van zijn vader op stage bij AEG in Keulen en Berlijn. In 1936 solliciteert hij in Den Haag bij Borsumij, een handelsmaatschappij die opereerde op Borneo en Sumatra, en wordt uitgezonden naar Nederlands-Indië. Daar werkt hij tal van banen en baantjes af als groothandelaar, stuwadoor, filmdistributeur en verzekeringsagent.

Dan breekt ook in het Verre Oosten de Tweede Wereldoorlog uit en wordt Wim de Haan opgeroepen als reservist. Begin maart 1942 belandt hij na de overgave van het Indische leger aan de Japanners in krijgsgevangenschap. Na aanvankelijke internering in Indië wordt hij met vele lotgenoten overgebracht naar het Aziatische vasteland, naar Thailand. Daar worden de krijgsgevangenen gedwongen te werken aan de Birmaspoorweg, the railroad of death. Zij moesten onder onmenselijke omstandigheden 450 kilometer spoor aanleggen door het ongebaande oerwoud, waarbij statistisch gezien elke 9 meter een slachtoffer zou vallen. In zijn afstudeerscriptie voor de studie sociale pedagogie die hij in 1951 schrijft (hij was in 1946 naar Nederland teruggekeerd), geeft Wim de Haan daarvan een indringend beeld.

Om een indruk te krijgen volgt hier een door hem beschreven impressie: "In de kampen aan de spoorbaan was de voedselvoorziening slecht, omdat het eten met vrachtwagens over een afstand van soms honderden kilometers door het oerwoud moest worden aangevoerd. In de regentijd lukte dit nauwelijks, ook niet per schip over de gezwollen rivier. De vleesvoorziening, aangeleverd in de vorm van levende koeien, was erbarmelijk: de koeien waren door de ontberingen onderweg te zeer vermagerd. Het rijstrantsoen wisselde van 300 tot 500 gram per dag (ook wel eens wat meer), maar vaak ontbraken pannen en brandstof om het eten klaar te maken. Soms was er wat gedroogde, zoute vis. Allerlei ziektes braken uit, zoals oedeem, beri-beri (buikloop), pellagra, happy feet enz. Het werk bleef niettemin onmenselijk zwaar; de werktijden lagen op 16 tot 18 uur per

dag en wanneer de dagtaak niet af was, moesten de kampgevangenen 's nachts doorwerken en de volgende dag wel weer op de gebruikelijke tijd beginnen. Ziekten, ondervoeding en sterfgevallen kwamen op grote schaal voor, mede opgevoerd door de psychische belasting vanwege de verhoudingen in het kamp tussen de Japanse kampbewakers en hun slachtoffers”.

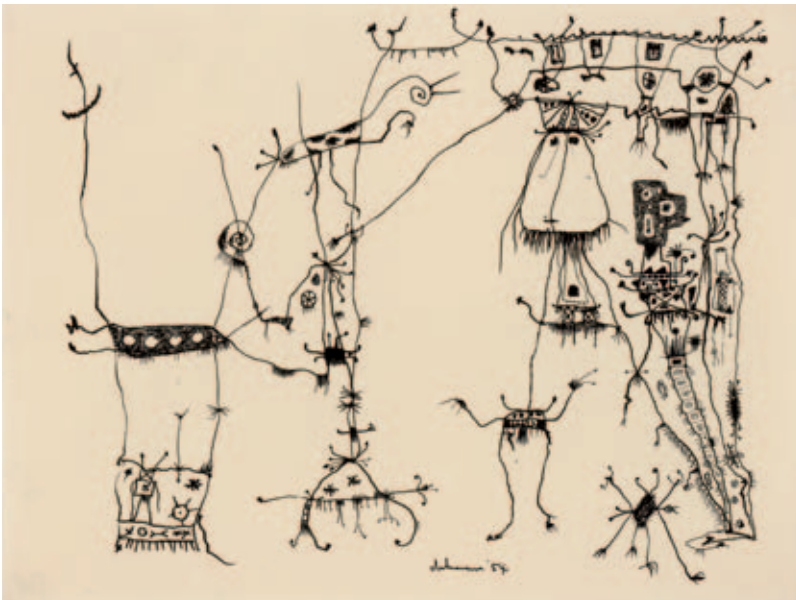
Ook Wim de Haan raakte uitgeput en moest noodgedwongen een tijd doorbrengen in een dodenbarak, waar hij maandenlang zweefde op de rand van dood en leven. Daar beleeft hij zijn bijna-dood-ervaring. Vlak voor zijn overlijden, in 1966, heeft hij getracht die ervaring te beschrijven in termen van een grote luciditeit, een helderheid waarbij alle maskers wegvallen en alle valse voorwendsels verdampen, van boven jezelf uitgetild worden. Het was als een tocht door een tunnel met helder licht aan het eind, waarbij hij stemmen hoorde en muziek. Maar het belangrijkste was, dat hij voelde dat er tegelijkertijd sprake was van een markeerpunt, dat hij de oorlog zou overleven en dat zijn krachten, fysiek en mentaal, terug zouden komen. Deze ervaring is bepalend geweest voor de rest van zijn leven en zou in hoge mate tevens zijn kunst en kunstopvatting beïnvloeden. Niet alleen in zijn leven, maar ook in zijn schilderijen, tekeningen, gouaches en assemblages streeft hij ernaar culturele, politieke en religieuze verschillen te overstijgen.

Wim de Haan in zijn atelier te Amsterdam, ca. 1962

Het werk van De Haan biedt de ware kunstbeschuwer houvast om zijn medemens hoe dan ook op een positieve manier te benaderen. Een met een totale inzet bevochten levensopvatting die qua zeggingskracht actueel is gebleven, ook of juist in onze tijd. Zijn inspiratiebronnen zijn grote denkers als Bergson, Freud, Jung, Spinoza, maar ook Oosterse wijsheden, symboliek uit aloude Oosterse en Afrikaanse culturen, magie, alchemie, occultisme.

Een voorbeeld van deze spiritualiteit is te vinden in zijn op het eerste gezicht voornamelijk abstracte tekeningen uit de jaren vijftig en zestig, waarin verticale en horizontale lijnen een intrigerend lijnenspel opleveren.

Wim de Haan, Zonder titel, o.i. inkt op papier, 1954
 coll. Cobra Museum voor Moderne Kunst Amstelveen
 (bruikleen Stichting Wim de Haan)

Nadere reflectie op leven en werk van Wim de Haan levert eveneens een beeld op van de immens diepe poelen van ellende die hij heeft ervaren in de periode van zijn krijgsgevangenschap. Maar altijd zijn er dwarsverbindingen in deze tekeningen die erop wijzen, dat menselijk contact ook in deze momenten van totale ontluistering mogelijk bleef en van cruciale betekenis kon worden.

Wim de Haan, Zonder titel, o.i. inkt op papier, 1954
 coll. Cobra Museum voor Moderne Kunst Amstelveen
 (bruikleen Stichting Wim de Haan)

Uiteindelijk zal zijn conclusie over deze fase in zijn leven dan ook gunstig zijn: zijn kampervaring heeft zijn kijk op de mensheid voor altijd in positieve zin bepaald. Een visie die diep respect afdwingt, wanneer men zich realiseert dat ook na zijn terugkeer in Nederland het kampsyndroom hem niet loslaat en zijn zwakke gezondheid hem regelmatig ernstig belemmert bij het scheppen van zijn kunst.

De magische kant van het leven bleef hem echter intrigeren en zijn werk gaf hem kracht er steeds weer bovenop te komen. In één van zijn gedichten verwoordt hij dit als volgt:

*ik schrijf op het
buitenste omhulsel
en op het aangezicht
want wel ken ik
vele woorden*

maar hoe zal ik het leven verstaan

Er was echter één ding waaraan hij op geen enkele wijze concessies wilde doen en waarover hij zich jaren na dato nog kon opwinden: het feit dat enige duizenden krijgsgevangenen en burgers pas in 1946, ruim een jaar na de Japanse capitulatie, vanuit Indië per schip werden gerepatriëerd, nadat ze al die tijd nog in kampen hadden moeten doorbrengen. Aandacht en adequate opvang was er intussen bij aankomst evenmin: het vaderland had de handen vol aan de wederopbouw en daarin was voor deze groepen landgenoten vooralsnog geen plaats. Wim de Haan is dan drieëndertig jaar, maar ziet er veel ouder uit; hij is een getekende die met een stok loopt vanwege verlamningsverschijnselen. Regelmatig valt hij door malaria ten prooi aan koortsaanvallen en zijn zenuwgestel is zwak. Van een baan kan geen sprake zijn; sollicitatiebrieven blijven onbeantwoord.

Tot zijn grote geluk ontmoet hij in die jaren zijn latere levenspartner Mia van der Chijs, dochter uit een vrijzinnig-protestants predikantengezin; zij is juriste en psychiatrisch sociaal werkster en heeft intussen in Londen veel gewerkt met uit de oorlog teruggekeerde, Britse soldaten. Zij betekent voor hem een blijvende steun en inspiratiebron en zal hem voortdurend aanmoedigen in het creatieve een uitingvorm te vinden voor de opgedane oorlogservaringen. Ook zijn studie sociale pedagogie is een belangrijk hulpmiddel om deze periode te doorgronden, wat m.n. blijkt uit zijn afstudeerscriptie met de veelzeggende titel "Vrijheid in gevangenschap" die zijn kampervaringen direct tot onderwerp heeft; in feite is zijn eigen leven het enig voorhanden bronnenmateriaal op dat moment.

Intussen is De Haan met schilderen begonnen: traditioneel, tweedimensionaal en figuratief werk in surrealistisch-ironische stijl. Ook hierin komen zijn kampervaringen soms aan bod; later probeert hij meer aan te sluiten bij het kubisme en expressionisme van Picasso, Braque, Miro, Dodeigne, Saura en Arman. Aan De Werkschuit in Amsterdam volgt hij begin jaren vijftig een cursus "vrijmakende technieken", waarbij hij eerder hardnekkige pogingen doet juist géén kunstenaar te worden.

Hij wil met zijn werk dat voor hem rechtstreeks voortkomt uit bloed, zweet en etter, bij niemand in het gevele komen, laat staan bij de gevestigde kunstkeners. Hij volgt steeds meer zijn eigen visie en peutert elk werk a.h.w. los uit chaos; daarbij laat De Haan in het midden of dat de chaos in hem zelf is of die van de wereld om hem heen. Wanneer hij op zijn atelier aan het werk is, kan de troep om hem heen enorm zijn. Want ook in zijn materiaalkeuze wordt hij steeds consequenter: behalve verf en schilderslinnen gebruikt hij ook as, sintels, zaagsel, zand en verroest ijzer om bij zijn schilderijen een ruw oppervlak te krijgen en vervolgens een dimensie toe te voegen; het wordt m.a.w. steeds ruimtelijker.

Om die reden rekenen kunsthistorici hem gemakshalve tot de materieschilders, net als tijdgenoot en vriend Jaap Wagemaker voor wie dat veel eerder geldt. Ook treft men Wim de Haan zodoende aan bij de groep van de Informelen die zich tussen 1945 en 1960 steeds nadrukkelijker afzetten tegen de traditionele esthetiek in de schilderkunst. Ook De Haan raakt dan steeds meer verwijderd van het figuratieve en experimenteert met een vorm van abstract werken waarin nog wel figuratieve vormen zijn opgenomen. Hij brengt op de ruwe huid van zijn eerst nog tweedimensionale werk een verfijnd lijnenspel aan dat aan Aziatische kunst doet denken, aan symbolen en magisch-meditatieve elementen.

Wim de Haan, Zonder titel, olieverf en as op jute, 1959
coll. Cobra Museum voor Moderne Kunst Amstelveen
(bruikleen Stichting Wim de Haan)

Consequent past hij deze benadering toe in alle door hem gebruikte technieken: tekeningen, gouaches, schilderijen en later in de driedimensionale assemblages waarin hij zijn gedachtegoed nog meer kwijt kan. Het werk lijkt deel uit te maken van rituele plechtigheden en er gaat vaak een mysterieuze werking van uit. De symboliek wijst, niet verwonderlijk, op aspecten van leven en dood, van vrijheid en gevangenschap. Het zichtbaar maken van zijn innerlijke ervaringen is herkenbaar voor de kunstbeschouwer, zeker wanneer deze zich ook in de filosofisch-mystieke achtergronden ervan heeft verdiept. Zelfs de werkwijze van de kunstenaar staat niet meer los van de visie die hij op zijn werk heeft ontwikkeld. In De Haans eigen woorden luidt het: "mijn werken zijn een verslag van mijn ervaring, niet interpreterend, maar juist ontdaan van zijn interpretaties".

Aanvankelijk stuitte zijn werk op onbegrip in de kunstwereld, maar dat veranderde in de loop der tijd; naast tal van exposities in musea en galleries krijgt Wim de Haan in 1965, relatief kort voor zijn dood, een grote tentoonstelling in het Stedelijk Museum. Vooral de assemblages maken indruk en ook het feit dat hij binnen vijftien jaar, van zijn veertigste tot zijn drieënvijftigste, zo'n indrukwekkend overzicht heeft weten samen te stellen, dwingt respect af. Het laatste werk "De Gehangene" uit 1966 laat m.n. een onuitwisbare indruk achter en noemde hij "de weg naar vernieuwing". Maar de essentie sluit tegelijkertijd aan bij de Tarot, bij Tao-tekens, kruizen en tralies.

Wim de Haan, Altaar
Assemblage (gemengde techniek), 1965
Coll. Cobra Museum voor Moderne Kunst Amstelveen
Schenking uit particuliere collectie

Paradoxen treft men vaker aan bij De Haan, begrijpelijk wanneer men de paradoxale elementen uit het leven erin ziet: de onlosmakelijke verbintenis van leven en dood, van ondergang en opstanding, van vrijheid en, of misschien liever: in (!) gevangenschap. Het is hetzelfde paradoxale element dat zit in het bekende gedicht van Lucebert die hij zowel als kunstenaar als om zijn gedichten zeer bewonderde: “In deze tijd heeft wat men altijd noemde Schoonheid schoonheid haar gezicht verbrand...”

In 1967 komt de kunstenaar, een materieschilder die afrekende met het materialisme, door uitputting te overlijden. Zijn boodschap is van alle tijden en dat geeft aan het werk van Wim de Haan blijvende actualiteitswaarde dat ook in een tempel of moskee zou hebben gepast. In 1999 volgt er postuum een grote overzichtstentoonstelling in het Frans Halsmuseum in Haarlem, waarbij dit opnieuw werd bevestigd.

Ter voorbereiding van de tentoonstelling of als reflectie achteraf

Het atelier van Wim de Haan hield het midden tussen een schroothoop en een gewijde plaats; veelsoortig materiaal kon hij gebruiken voor zijn schilderijen en assemblages waarbij het creatieve proces aan een ritueel deed denken. Hij achtte zich niet gebonden aan gevestigde meningen, maar bepaalde zélf zijn waarden en zijn werk is daar de concretisering van. Een puur rationele benadering van de realiteit zag hij daarbij als een beperking; in het licht van wat hij had meegemaakt, stond hij eerder open voor niet-rationele ervaringen. De kunstenaar vond, dat het voor de mens niet zozeer ging om oplossingen voor levenskwesties, maar om het stellen van de juiste vragen. In die zin valt hij te typeren als “een kritische geest die open stond voor de metafysische kant van het leven”.

“Mijn kunst komt op een volkomen natuurlijke wijze voort uit mijn wezen, net als bloed, zweet en etter”, waarbij hij geen enkele concessie heeft gedaan. “Ieder stuk dat ik gemaakt heb, heb ik eigenhandig uit de chaos moeten lospeuteren”. Zijn vriend en collega, de materieschilder Jaap Wagemaker, formuleerde de achtergrond van zijn kunstenaarschap als volgt: “Het onnoembare, de achtergrond der dingen, daar zocht hij naar. Daar streefde hij naar. Om dat gestalte te geven en over te dragen op een beschouwer”.

Wim de Haan geloofde, net als Michelangelo, dat de vormen en gestalten al bestonden, maar dat zijn handen en zijn inventiviteit nodig waren om ze naar buiten te brengen, zodat de grenzen tussen het innerlijke en het uiterlijke vervagen. Daarbij raakte hij vaak in een situatie van grote luciditeit, waarin hij een taal schiep van concrete symbolen. Dat hele proces is vergelijkbaar met wat hij uiteindelijk ervaarde tijdens zijn gedwongen verblijf in de Japanse kampen en bij het werken aan de Birmaspoorweg.

De ellende die deze periode met zich meebracht en die volkomen zinloos leek, heeft De Haan weten om te buigen tot een ervaring die voor hem de zin aan het leven zou geven. Dit proces was bepalend voor zijn overleving van deze gruwelijke levensfase en zijn herstel van ziekten en uitputtingsverschijnselen. Het resulteerde in een elementair gevoel van “vrijheid in gevangenschap”.

Essentieel daarbij is het gegeven dat een mens in dat proces een brug wil slaan naar de ander, over alle culturen heen. En daarbij is het geheel méér dan de som der delen.

1) na de Tweede Wereldoorlog zochten vele kunstenaars, dichters en schrijvers in hun werk naar nieuwe waarden in een “andere taal”. Deze “zoektocht” manifesteerde zich bijvoorbeeld bij de Cobrakunstenaars en de dichtergroep van de Vijftigers, o.a. bij Lucebert in zijn gedicht “ik tracht op poëtische wijze”. Daarin gaat hij op zoek naar (de schoonheid van) woorden waarmee hij zich kan identificeren, waarin hij zich thuis voelt. Vergelijk de essentie van deze tekst eens met de dichtregels van Wim de Haan:

*ik schrijf op
buitenste omhulsel
en op het aangezicht
want wel ken ik
vele woorden
maar hoe zal ik het leven verstaan*

- 2) de kritische benadering van het leven deed Wim de Haan vooral op tijdens zijn ervaringen in de voormalige kolonie Nederlands-Indië en hij trachtte hieraan uitdrukking te geven in beelden en in woorden. Wat dat laatste betreft sluit hij aan bij bekende auteurs uit de Nederlandse literatuur als Multatuli met zijn “Max Havelaar” (1860) en Hella Haasse met “Oeroeg” (1948). Probeer een verband te leggen tussen de boodschap van deze maatschappijbewuste auteurs.

- 3) Door het bewuste gebruik van allerlei materialen willen diverse kunstenaars en kunstenaarsgroepen juist afstand nemen van het materialisme dat ook kenmerkend is voor deze tijd. Is dit een paradox van de Informele kunstenaars, de Cobragroep, van materieschilders of kun je dit gegeven ook anders benaderen?

- 4) De vader van Wim de Haan werkte als procuratiehouder voor het Duitse AEG-concern en wenste ook zijn beide zoons een succesvolle loopbaan toe. Met behulp van zijn netwerk heeft zoon Wim voor zijn vertrek naar Nederlands-Indië stage gelopen bij AEG in Keulen en in Berlijn (Berlin Mitte). Het terrein van de AEG-vestiging in Berlijn werd na de oorlog in de jaren '60 en '70 op de puinhopen van de fabriek een krakersbolwerk dat nu nog steeds zeer actief is. Er treden muziekgroepen op, er werken vele kunstenaars die gebruik maken van tal van materialen om uitdrukking te geven aan hun kijk op het leven. Ook is er een biologische tuin. De naam van deze cultuurfabriek is Tacheles, wat in het Hebreeuws zoveel betekent als: klare taal, geen onzin. De benaming komt mede voort uit het feit dat in die omgeving voor de oorlog veel Joden woonden. Een grote synagoge getuigt daar nog van. Kun je op grond van een historische én een kunstzinnige lijn verklaren waarom Wim de Haan zich als kunstenaar thuis zou hebben gevoeld in een dergelijke creatieve omgeving?

- 5) Formuleer jouw eigen interculturele “boodschap”, gebaseerd op wat er nu in de wereld gaande is en mogelijk op jouw eigen levenservaringen. Gebruik daarbij symbolen en “tekens” als je dat wilt. Doe dat bijvoorbeeld in taal, in beelden, in muziek, in kleding, sieraden, in dans en beweging.